

BOEDDHISME ALS RELIGIE

Ontwikkeling van het boeddhisme: van Shakyamuni tot Dalai Lama

Drs. Ferry Erdmann

2013

Inleiding

Het totaal aantal boeddhisten is momenteel circa 400 miljoen, 5,7 procent van de wereldbevolking. Daarmee wordt het boeddhisme tot de vier grote wereldreligies gerekend.¹ We vinden het boeddhisme vooral in Aziatische landen: India, Nepal, Bhutan, China (inclusief Tibet en Binnen-Mongolië), Mongolië, Japan, Noord- en Zuid-Korea, Taiwan en in Sri Lanka, Myanmar (Birma), Thailand, Laos, Cambodja en Vietnam. Bovendien is er tegenwoordig een aanzienlijk aantal aanhangers in Westerse landen.

In het eerste deel van dit artikel worden de belangrijkste ontwikkelingen of stromingen in het boeddhisme samengevat. Dat zijn achtereenvolgens: A) het oude *theravada* boeddhisme, B) het ruimhartige grote voertuig van het *mahayana* boeddhisme met daarin enkele stromingen, als het 'pure land' en *chan* of zen boeddhisme, en tenslotte C) het esoterische *tantrayana* boeddhisme dat hier iets uitgebreider wordt behandeld. Daarbij worden de belangrijkste boeddhistische termen in hun context uitgelegd.

Vaak wordt beweerd dat het boeddhisme in beginsel atheïstisch² is en rationeel, en dat het daarom eigenlijk niet als religie of godsdienst beschouwd moet worden, maar meer als pragmatische filosofie of levenswijze. Tegen de achtergrond van een wetenschappelijke definitie van religie wordt betoogd dat die stelling voor het boeddhisme in zijn algemeenheid niet houdbaar is. Het tweede gedeelte van het artikel stelt deze kwestie aan de orde.

I. Ontwikkeling van het boeddhisme

A) Theravada

Het boeddhisme begint in de zesde eeuw voor Chr. met de historische boeddha, die eigenlijk Siddhartha Gautama heette en later Boeddha (verlichte) en Shakyamuni (wijze van de Shakya-familie) als titels heeft

gekregen. Hij werd geboren in het vorstenhuis van Kapilavastu, een stadstaatje in het huidige grensgebied van India en Nepal. Aangenomen wordt dat dit gebied behoorde tot het 'hindoe'³ koninkrijk Koshala. Dit grensde aan Magadha, een ander staatje van toen, gelegen aan de Ganges-rivier in de regio van Patna, Gaya en Varanasi. Het wordt gezien als een periode van grote verandering: verbetering van de infrastructuur, bloei van handelsverkeer en verstedelijking. Er ontstonden nieuwe beroepsgroepen in nijverheid, handel en dienstverlening, die nog geen plaats hadden in de bestaande kastenstructuur. Mogelijk zijn er om die

reden juist toen diverse nieuwe religieuze bewegingen ontstaan, waarvan één onder leiding van deze Boeddha Shakyamuni.

Sinds het begin wordt de kern van de boeddhistische leer gevormd door de *triratna*, drie kostbaarheden: *Boeddha* (de 'verlichte' geest en historische grondlegger), *dharma* (de leer) en *sangha* (de gemeenschap van monniken). De leer werd eerst mondeling overgeleverd en pas eeuwen later schriftelijk vastgelegd in de Noord-Indiase Pali taal.⁴ De Pali canon omvat drie delen, de *tripitaka* (drie manden): 1. *sutra*'s, de

¹ De overige wereldreligies: Christendom 30%, Islam 23% en Hindoeïsme 13% van de wereldbevolking (in oktober 2011: 7 miljard).

² Reeds Emile Dürkheim, een van de grondleggers van de sociologie, lanceert vanwege het atheïstische karakter van enige oude Indiase religies, waaronder het boeddhisme, de vage dichotomie "sacré" vs. "profane" als onderscheidend criterium in zijn definitie van religie (1960, p.41-49 en 65).

³ De termen hindoe en hindoeïsme hebben de koloniale Britten van hun moslim-voorgangers overgenomen. Ze dienen als vergaarbak voor alles wat er los van de Islam aan Indiase religies voortbestaat, behalve duidelijk afgescheiden stromingen als boeddhisme en jainisme. Ze zijn eigenlijk met betrekking tot deze vroege tijden (nog) niet op hun plaats, maar doelen op 'Vedische religie' of 'brahmanisme' met een kastenindeling, waarin brahmanen (priesters) bij uitstek de belangrijke rituelen uitvoeren.

⁴ Ik heb hier om verwarring te voorkomen voor de boeddhistische termen de meer gebruikelijke Sanskriet-versies gebruikt (tenzij anders vermeld). Het Pali van de meest oorspronkelijke geschriften was vermoedelijk een oude voertaal in Noord-India. Pas in de

leringen van dé Boeddha zelf, 2. *vinaya*, monniksregels, en 3. *abhidharma*, commentaren op de *sutra*'s.

De boeddhistische leer onderscheidde zich van het Vedisch hindoeïsme of brahmanisme van die tijd. Men hield zich aan *ahimsa* (=geweldloosheid) en wilde met dierenoffers niets te maken hebben. Het kastenstelsel werd goeddeels genegeerd of zelfs afgewezen, maar wel bleven reïncarnatie en *karma* leidende principes, d.w.z: ieder handelen heeft oorzaak en gevolg en ieder wezen is op een op grond van alle voorafgaand handelen bepaalde manier opgenomen in de cyclus van leven, dood en wedergeboorte.

Dit gewone bestaan (*samsara*) van steeds maar reïncarneren wordt als een negatieve cirkel gezien en het grote doel is hieraan te ontsnappen door de absoluut superieure staat van verlichting (*bodhi*) te bereiken en na de dood het nirvana 'in te gaan', waartoe de Boeddha de voorbeeldige wegwijzer is.

Geheel in tegenstelling tot de hindoe filosofie wordt voorts in het boeddhisme het bestaan van enige op zichzelf staande ziel en zelfs enig 'zijn' als toestand, ontkend. De termen voor deze wezenlijke karaktertrekken van het bestaan zijn: *anatman*, 'niet-ziel', en *anitya*: 'niet-blijvend'. Niets heeft een onafhankelijk substantieel of een statisch niet veranderend bestaan. Omtrent deze ware aard der dingen verkeren wij, gewone levende wezens, echter in onwetendheid. Onze realiteit is relatief, een kwestie van illusoire waarneming en begripsvorming. Dit gebrek aan inzicht zorgt voor de derde wezenlijke karaktertrek van het bestaan: *duhkha* (lijden). Dit is tevens de eerste van de beroemde 'vier edele waarheden', die tezamen de kern van de Boeddha's leer vormen: 1^e leven is lijden (*duhkha*); 2^e de oorzaak van het lijden is 'verlangen' of 'hunkeren' (*trishna*) en een reeks van andere ondeugden, waaronder haat (*dvesha*) en onwetendheid (*avidya*) of meer in het algemeen: het zich hechten aan denkbeelden en illusies betreffende wat eigenlijk niet of niet meer bestaat; 3^e het is mogelijk het lijden op te heffen door de oorzaak ervan op te heffen en een toestand van 'uitblussing' (*nirvana*), onttrokken aan de cyclus van leven en dood te bereiken; en wel via, 4^e het 'achtvoudige pad', acht regels over ethiek en meditatie om de verlichting (*bodhi*), een superieur spiritueel niveau, te bereiken wat een voorwaarde is om na het eerstvolgende overlijden, het nirvana 'in te gaan'.

De levensweg van onberispelijke ethiek en mentale ontwikkeling door meditatie is in de eerste ontwikkelingsfase van het boeddhisme voorbehouden aan de *sangha*, de gemeenschap van monniken (*bhikshu*). Het is rond de monniken dat het boeddhisme oorspronkelijk is opgebouwd. Hun streven naar opperste wijsheid is puur individueel en stelt zich de *arhat* als ideaal, de 'waardige' verlichte monnik die het *nirvana* ingaat. In het algemeen zal het talloze wedergeboorten vergen om dit te bereiken. Een leek moet in principe nog langer wachten, want hij/zij zou eerst als boeddhistische monnik moeten worden wedergeboren.

Het oude *theravada*⁵ boeddhisme krijgt zijn grote verbreiding in de derde eeuw voor Chr. ten tijde van de machtige Noord-Indiase vorst Ashoka en zijn opvolgers van de Maurya dynastie. Het wordt overgebracht naar het huidige Sri Lanka en vandaar naar Zuidoost-Azië, waar het tot op de dag van vandaag is blijven voortbestaan. De *theravadins* van nu volgen nog altijd alleen de oorspronkelijke Pali canon en vereren geen andere boeddha figuur dan de historische Boeddha Shakyamuni.

De grote verbreiding gaat gepaard aan de opname in de boeddhistische religieuze gemeenschap van de lekenbevolking, die alvast zijn/haar 'toevlucht' kan nemen tot de Boeddha, de dharma en de sangha⁶ en zich aan de *panca shila*, vijf 'zegels' of voorschriften, dient te houden: geen levende wezens doden of kwaad doen, niet stelen (lett.'niet nemen wat niet gegeven is'), niet foutief spreken (liegen, schelden, kwaad spreken), zich niet seksueel misdragen, en geen intoxicanten gebruiken. Daarbij is het de lekengemeenschap, die de *sangha* moet onderhouden. *Dana* (vrijgevigheid) en met name het geven aan de religie en de gemeenschap der monniken, geldt daarom als groot goed. De *sangha* dient zich aan de veel uitgebreidere *vinaya*⁷ regels te houden, maar in principe staat het boeddhisme open voor iedereen die de elementen van de toevlucht en de *panca sila* in acht neemt.

¹ eeuw voor Chr. zouden op Sri Lanka delen van de Pali canon voor het eerst schriftelijk zijn vastgelegd.

⁵ *Theravada*, letterlijk: 'de weg van de oude(re)n'.

⁶ *Trisharana* ('drie toevluchtsoorten') worden de *triratna* daarom ook wel genoemd.

⁷ Meer in het bijzonder is het de zg. *Pratimoksha* die de regels omvat.

B) Mahayana

Vanaf de eerste eeuw vóór het begin van onze jaartelling tekenen zich nieuwe ontwikkelingen af in het boeddhisme. Ze worden in verband gebracht met cultuurcontact dat vooral ten tijde van de Kushana vorsten in het noordwesten van het Indiase subcontinent plaatsvond. Er zijn invloeden uit Centraal-Azië, uit het Midden-Oosten en zelfs uit de hellenistische wereld aan te wijzen.

Het opvallendst is dat boven het ideaal van de *arhat*, d.w.z. de individuele verlichting, het hogere ideaal wordt gesteld van de *bodhisattva*. De *bodhisattva* belooft na het bereiken van de verlichting, het 'ingaan' van het *nirvana* uit te stellen tot niet alleen alle mensen, maar alle levende wezens verlicht zijn. In de talloze tussenliggende wedergeboorten verplicht hij zich de ander te helpen op het pad van de *dharma*. Zo'n *bodhisattva* is derhalve de belichaming van medelijden, compassie (*karuna*), de kern van de *mahayana* ethiek, waarin uiteindelijk een soort collectief *nirvana* voor alle levende wezens tegelijk wordt beoogd.

Het monnikswezen blijft van fundamenteel belang, maar het *nirvana* is niet meer geheel en al voorbehouden aan de *sangha*. Wie zich niet volledig aan de *vinaya* discipline houdt, is niet zonder meer van het hoogste inzicht, noch van de *bodhisattva* gelofte uitgesloten.

Omdat het spirituele pad nu toegankelijk is voor iedereen en een collectief *nirvana* als hoogste doel wordt gesteld, noemt men deze nieuwe ontwikkelingsfase in het boeddhisme: *mahayana* (groot voertuig). De nieuwe leer is vastgelegd in Sanskriet geschriften, waaronder talrijke 'nieuwe' *sutra*'s, die aan de *tripitaka* worden toegevoegd.⁸ Het grote voertuig is ruimhartig genoeg om het individualistische *theravada* boeddhisme in zich op te nemen, hoewel het laatste van nu af aan wel eens neerbuigend met *hinayana*, "klein voertuig", wordt aangeduid.

Op filosofisch vlak houdt men op het *nirvana* als een afgescheiden toestand buiten dit aardse tranendal te beschouwen. Eigenlijk zijn de relatieve werkelijkheid, *samsara* (ons lijdend bestaan van illusies en steeds wedergeboren worden), en het absolute *nirvana* gelijk en één en hetzelfde. Het is aan ons om dit te leren inzien, het 'waarmaken' van de hoogste wijsheid in de verlichting, is (zich) realiseren wat eigenlijk de ware aard van de werkelijkheid is. Het pad naar de vervolmaking van de wijsheid, het inzicht in de meta-conceptuele 'leegte' (*shunyata*), i.e. 'niet dit' en tegelijk 'niet dat', als (het laatste woord over) de aard van de absolute waarheid, staat nu open voor iedereen.

Het *nirvana* is - om het maar zo te zeggen - dichterbij gekomen, inclusief de boeddhafiguren die daarin verkeren. De 'staat' van *nirvana* is niet meer voorbehouden aan alleen de historische Boeddha Shakyamuni en zijn meest volmaakte volgelingen, maar men stelt zich ook een boeddha van het verleden en de toekomst voor en vervolgens 'hemelse' meditatie-boeddha's en 'symbolische' *bodhisattva*'s. Sommige worden gezien als zetelend in paradijselijke oorden, een soort voorportalen van het *nirvana*. In de religieuze praktijk worden ze allemaal als goden vereerd en behandeld.

Sedert het begin van dit *mahayana* boeddhisme zien we in de kunst voor het eerst de Boeddha in verschillende vormen als persoon voorgesteld. Tot dan toe werden alleen symbolen afgebeeld, zoals het rad van de leer, de lotus van de wijsheid, de voetafdruk van de Boeddha en de *stupa*, de relikwieënbevaarplaats. Terwijl de *theravada* boeddhistische kunst zich echter zal beperken tot voorstellingen van de historische Boeddha, verschijnen in de *mahayana* kunst diverse boeddha's en *bodhisattva*'s, soms vergezeld van (bescherm)goden.

In de eerste vier eeuwen na Chr. is het *mahayana* boeddhisme niet alleen in heel Noord-India, maar via de zijderoutes in Centraal- en Oost-Azië verbreid. Het wordt ook wel "noordelijk boeddhisme" genoemd. Er zijn veel verschillende stromingen of scholen ontstaan met elk hun eigen leermeesters en filosofisch nadruk en hun eigen kenmerkende selectie van teksten, rituelen en meditatiemethoden.⁹ Enkele invloedrijke en karakteristieke stromingen zijn: het 'pure land' boeddhisme en het *chan* of *zen*

⁸ Mahayana geschriften zien we vanaf de 2^e eeuw AD verschijnen. Bekende mahayana *sutra*'s zijn: de *nirvana sutra*, de 'lotus' *sutra*, de *prajna paramita* (vervolmaking van wijsheid, waartoe de zg. 'diamant' *sutra* en 'hart' *sutra* behoren), de *lankavatara sutra*, de *avatamsaka sutra*, *yogacharya sutra*'s en tenslotte de zg. 'pure land' *sutra*'s.

⁹ De oude filosofisch-theoretische scholen laten we hier terzijde. Bekende hedendaagse scholen zijn: *Tien-t'ai* in China en Japan (*Tendai*); in Japan *Shingon* en de Zen scholen *Soto* en *Rinzai*, de 'pure land' scholen *Jodo shu* en *Jodo shin shu*, en de *Nichiren school*; in het Tibetaans boeddhisme de *Ningmapa*, *Sakyapa*, *Kagyudpa* en *Gelugpa* scholen.

boeddhisme, beide in China en Japan, en het *tantrayana* boeddhisme, in Nepal, Japan en hier en daar in Zuidoost-Azië, maar vooral in Tibet.

Het pure land boeddhisme is een 'volkse' stroming, die zich al vroeg in het mahayana boeddhisme aftekent en vooral in China en Japan van invloed is. Kern hiervan is dat leken door middel van eenvoudige *mantra* recitatie na hun dood een 'puur, zuiver of rein land', een soort paradijselijke toestand kunnen bereiken. Diverse boeddha's en *bodhisattva*'s worden in het *mahayana* boeddhisme gezien als residerend in zulke paradijzen van opperste wijsheid en morele zuiverheid, als een wat concreter voor te stellen en daarmee toegankelijker 'voorportaal' naar het *nirvana*. Verlichting en *nirvana* zijn immers absoluut, van ultieme abstractie en onttrekken zich per definitie aan iedere voorstelling. Het meest bekende pure land is *Sukhavati*, het 'hemelse paradijs' van de boeddha Amitabha (Jap. Amida). Door het eindeloos reciteren van bijvoorbeeld de Japanse *nembutsu* formule: *namu amida butsu*, hoopt men door Amithabha naar dit paradijs te worden geleid.

Het chan of zen boeddhisme is een andere richting die zich afwendt van intellectuele discussie over geschriften en ingewikkeld magisch ritueel. De termen *chan* en Zen zijn Chinese en Japanse verbasteringen van het Sanskrit *dhyan* (aandacht, concentratie), waarvoor in oudere geschriften de meer formele term *smṛiti* (Pali:*sati*) wordt gebruikt, tegenwoordig gekend als "mindfulness". In principe is het met volledige aandacht leven van het dagelijks leven de directe weg naar verlichting. De methode om dit inzicht te verwezenlijken is het ritueel perfectioneren van 'gewone' handelingen, zoals stil zitten, maar ook lopen. Een van de zen scholen hanteert de methode van het oplossen van absurde anti-intellectuele raadsels. Ook in diverse 'kunsten', zoals de calligrafie, theeceremonie, tuinaanleg, schilderen, bloemschikken en diverse krijgskunsten vindt de zen meditatie zijn weerslag.

Op de ongetwijfeld meest eigenaardige en afwijkende *mahayana* stroming, het *tantrayana* of tantrisch boeddhisme, zullen we hieronder wat dieper ingaan. In deze richting zien we hoe het boeddhisme zich in extremo als religie, ja zelfs als godsdienst, manifesteert.

C) Tantrayana Het tantrisch boeddhisme, *tantrayana* of *vajrayana* of ook wel *mantrayana* genoemd, moet in verband gebracht worden met het tantrisme. Dit is een meer algemene stroming in de religies van Noord-India, zowel hindoeïsme als boeddhisme, die zich heeft voorgedaan tussen de zesde en de elfde eeuw. Het gaat om radicale meditatiemethoden, extreme *yoga* systemen, die in strikt persoonlijke meester-leerling relaties worden overgedragen. Ze bieden de mogelijkheid de verlichting direct, nog in dit leven te bereiken.

De term *tantra* betekent 'weefsel' of 'vlechtwerk' en zou duiden op de onlosmakelijke leerstreng van meester-leerling overdracht of, wordt ook wel beweerd, op de verwevenheid der (tegengestelde) dingen in de wereld. Het tantrisme is esoterisch en 'ritualistisch'. Meditatie en *yoga* technieken zijn verbonden met uitgebreid en veelsoortig, vaak in het geheim overgedragen ritueel. Initiatie, verzoening, offer, reiniging, exorcisme zijn allemaal functies van uiteenlopende tantrische rituelen. Er wordt gebruik gemaakt van: *asana*'s (lichaamshoudingen), *mudra*'s (handhoudingen), *mantra*'s (klankenreeksen) en *mandala*'s (geometrische voorstellingen). Technieken van visualisering (*sadhana*) van voorstellingen vormen een belangrijk element in het tantrisme, waarbij het vaak om symbolen van gewelddadigheid, seksualiteit en de dood gaat. Woeste beschermgoden en -godinnen met allerlei wapens uitgerust, moeten worden bedwongen zodat ze kunnen helpen boze krachten te bestrijden. De seksuele vereniging van man en vrouw staat voor de mystieke eenwording van tweeledige tegenstellingen en wordt in sommige scholen concreet als *yoga* techniek gebruikt. Voorstellingen van de dood confronteren ons met de vergankelijkheid, het voorbijgaande karakter van het leven in het algemeen en van onze kostbare menselijke bestaansvorm in het bijzonder.

In het tantrisme zien we een samengaan van de 'volkse' technieken van magiërs en shamanen met het

streven van hindoeïsme en boeddhisme naar verlichting. Magisch en shamanistisch ritueel wordt als het ware benut in meditatie en de voorstellingswereld van deze vormen van religie wordt in het hindoeïsme en boeddhisme geïncorporeerd.

Ook in het hindoeïsme bestaan tantrische rituelen en *yoga* technieken nog steeds, vooral in enkele mystieke shivaïetische tradities. Meestal zijn ze echter overvleugeld door andere religieuze systemen en bewegingen.

De snelle weg van het **tantrisch boeddhisme** is bekender geworden, met name in zijn Tibetaanse variant¹⁰. Met de moslim invasies en de heropleving van het brahmanisme vanaf de tiende eeuw, is het boeddhisme in Noord-India verdwenen. Monniken en tantrische leermeesters zijn vermoedelijk naar het noorden, de bergen in gevlucht en enkele hebben zich in Tibet gevestigd. Hun methoden waren inmiddels al in geschriften, die ook *tantra's* worden genoemd, vastgelegd en deze zijn zoals bijna alle boeddhistische teksten uit het Sanskrit in het Tibetaans vertaald.¹¹ De tantrische methoden en rituelen zijn in dat geïsoleerde land van nomaden met hun animistische wereldbeschouwing, zeer aangeslagen, verder gepopulariseerd en opnieuw vermengd met inheemse magische en shamanistische tradities. De boeddhistische monniken hebben de functies van locale priesters over kunnen nemen. Bij de mensen thuis, op markante plaatsen in het land en vooral in tempels en kloosters worden 'tantrische' rituelen uitgevoerd ten behoeve van het welzijn van de hele gemeenschap. Het meditatie werken aan de eigen verlichting en het heil van de gemeenschap wordt op voordelige wijze

gecombineerd.

De lekenbevolking doneert niet alleen voor het levensonderhoud van de monniken als verlichtingshelden, maar betaalt hen ook als specialisten in het uitvoeren van magische rituelen om kwade krachten in bedwang te houden. Bovendien is de *sangha* een steeds belangrijker economische en politieke rol gaan spelen en heeft er een ongekende opleving plaatsgevonden van de kloostercultuur. Zo heeft zich de bijzondere Tibetaanse vorm van boeddhisme kunnen ontwikkelen met zijn veelsoortige 'religieuze specialisten', en 'ritualistiek', zijn artistieke rijkdom, diverse kloosterorden en theocratische heerschappij. Ondanks de Chinese repressie in Tibet zelf, is het Tibetaans boeddhisme een van de meest levende vormen van het *mahayana* boeddhisme, waarin tantrische rituelen van uiteenlopende complexiteit het dagelijks religieus leven van leken zowel als monniken bepalen. Tot de vele rituelen die door leken worden uitgevoerd behoren de 'prosternatie', het zich ter aarde werpen, de 'circumambulatio', de ommeegang rondom heilige objecten en de *mantra* recitatie. Bij Tibetaans boeddhisme is met name de *mantra* van de *bodhisattva* Avalokiteshvara: *om mani padma hum*, ongekend populair.

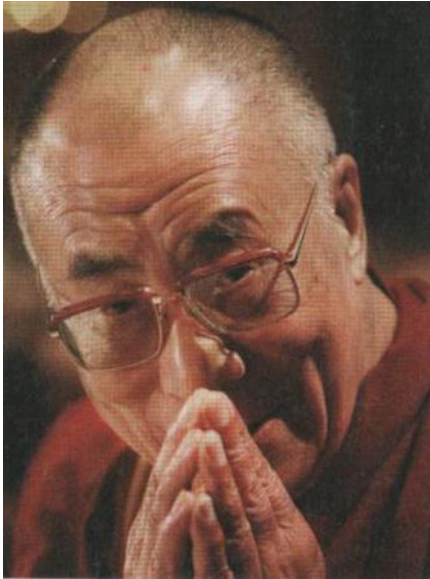
Opmerkelijk is de wel heel letterlijke Tibetaanse interpretatie van het *bodhisattva* begrip, waardoor er vele honderden heilige personen als een soort "levende boeddha's" worden vereerd. De belangrijkste religieuze leermeesters, die vaak ook de leidinggevende posities in de kloosters en zelfs in de landsregering innemen, worden gezien als concreet reïncarnerende, verlichte wezens, Tib. *tulku*, Skt. *nirmanakaya* ('emanatielichamen').¹² Deze personages krijgen de eretitel *rinpoche* (Tib. 'grote kostbaarheid') en na hun dood wordt hun 'wedergeboorte' of hernieuwde belichaming gezocht en vrijwel altijd gevonden of 'herkend' in een ongeveer tegelijkertijd geboren baby. Zo'n kind wordt van jongs af opgeleid om de religieuze en/of politieke functie van zijn voorganger over te nemen. Men combineert zo in feite apotheose en opvolgingsregeling. De beroemdste van dit soort reïncarnerende Tibetaanse

¹⁰ Andere nog bestaande vormen van het esoterische tantrisch boeddhisme vinden we in Nepal onder de Newars van de Kathmandu vallei en in de Japanse Shingon school. De laatste combineert oorspronkelijke Indiase elementen met inheems Japanse Shinto rituelen.

¹¹ In geen andere taal is zoveel van de boeddhistische canon opgeschreven en bewaard als in het Tibetaans.

¹² Het idee houdt verband met de oudere *mahayana* theorie van de *trikaya*, 'drie lichamen'. We kunnen deze drie lichamen het best zien als verschillende abstractieniveaus waarop de verlichte zich kan manifesteren: het *dharmakaya* of absolute (bv. de boeddha Amatabha), het *sambhogakaya*, of symbolische (bv. de bodhisattva Avalokiteshvara), en tenslotte het *nirmanakaya*, het niveau van concrete historische personen (bv. de Dalai Lama).

geestelijk leiders is de Dalai Lama.¹³

Waar ook het boeddhisme is geïntroduceerd, was dit natuurlijk nooit in een wereldbeschouwelijk vacuum. Het heeft overal elementen van andere wereldbeschouwelijke en geloofsystemen in zich opgenomen en daarmee diverse ontwikkelingen doorgemaakt. Het zijn niet alleen grote, min of meer gesystematiseerde religies geweest die de ontwikkeling van het boeddhisme op deze manier hebben beïnvloed, maar ook vele locale varianten van shamanistisch en animistisch volksgeloof. Vooral het laatste heeft bijgedragen tot een uitbreiding van het pantheon van boeddha's en *bodhisattva's* en Indiase goden, met vele andere, locale goden, geesten en demonen, inclusief talrijke meestal minder rationele, manieren om met hen om te gaan.¹⁴ Het boeddhisme vertoont op deze manier een diverse ontwikkeling in enkele hoofdstromingen, maar ook in talrijke scholen en nationale en zelfs locale varianten. Deze veelvormigheid is recentelijk aanleiding geweest om in plaats van de boeddhistische religie, te spreken van 'boeddhistische religies'.¹⁵

II. Boeddhisme als religie

Na dit overzicht wil ik de vraag aan de orde stellen of we wel mogen - of eigenlijk juist moeten - spreken over het boeddhisme als een religie. Het is een oude kwestie, maar zij is nog altijd relevant. De vraag geeft aanleiding het begrip religie nog eens te definiëren en enige belangrijke punten uit het bovenstaande naar voren te halen.

In plaats van de eenvoudige woordenboekbetekenis van religie als godsdienst of geloofsleer¹⁶, zullen we van een meer wetenschappelijke definitie van religie uitgaan. De uitgebreide discussie in de sociale wetenschappen over hoe het fenomeen religie te definiëren¹⁷ verder terzijde latend, wil ik hier de volgende eclectische werkdefinitie hanteren:

een religie omvat een in een gemeenschap of groep gedeeld systeem van ideeën, symbolen en handelingen betreffende de interactie met een niet-empirische werkelijkheid. Het systeem wordt door gespecialiseerde personen onderhouden en toegankelijk gemaakt en er worden levens- en wereldbeschouwelijke inzichten, sociale waarden en normen, en politieke machtsposities in gefundeerd.¹⁸

¹³ De Dalai Lama was tot voor kort spiritueel en wereldlijk leider der Tibetanen. Hij geldt als incarnatie of verschijningsvorm van de *bodhisattva* Avalokiteshvara, het ultieme symbool van het mededogen. De huidige Dalai Lama, de veertiende in successie, leeft vanwege de dramatische ontwikkelingen in 'Chinees' Tibet, sinds 1959 in Noordwest-India. De wijze waarop hij als Tibetaans regeringsleider in ballingschap de ethiek van compassie en geweldloosheid heeft belichaamt, heeft in 1989 internationale erkenning gekregen met de toekenning van de Nobelprijs voor de vrede. Vanwege zijn inmiddels hoge leeftijd heeft de Dalai Lama zijn politieke functie recentelijk overgedragen en is hij alleen nog spiritueel leider. Al eerder heeft hij wijselijk aangekondigd in de Tibetaanse vluchtelingengemeenschap in Nepal of India te zullen reïncarneren.

¹⁴ Deze vermenging van religieuze voorstellingswerelden is volkomen duidelijk en algemeen bekend waar het tantrisch boeddhisme en met name de Tibetaanse variant betreft. (Samuel, 1993). Maar ook in het ogenschijnlijk zo uniforme Theravada boeddhisme vinden we vanwege dezelfde oorzaak een aanzienlijke diversiteit. Cf. Tambiah, 1970; Spiro, 1970; Gombrich & Obeyesekere 1988.

¹⁵ Robinson & Johnson (& Thansissaro) hebben hun boektitel van "The Buddhist Religion" (in voorafgaande edities) veranderd in "Buddhist Religions" (Cf. Robinson & Johnson & Tanissaro, 2005, 5e editie).

¹⁶ Om precies te zijn, vinden we in de "dikke" Van Dale :

religie: 1.godsdienst, 2. geloofsleer of -overtuiging

godsdienst: 1.dienst, verering of aanbidding van God, 2.gezamenlijke leerstellingen en plechtigheden van godsverering van een volk of kerkgenootschap.

¹⁷ Cf. Morris, 1987; Baal, 1985; Feuchtwang, 1975; Banton, 1966;

¹⁸ Ik heb in m'n definitie de voorkeur gegeven aan de algemenere term interactie (zie hieronder noot 15), maar ga ook accoord met Jan van Baals meer specifieke begrip 'symbolische communicatie' (Cf.Baal, 1985). Hetzelfde geldt voor 'niet-verifieerbaar', 'ranscendent' of 'bovennatuurlijk' als alternatieven voor het door mij gekozen 'niet-empirisch' ter aanduiding van de religieuze werkelijkheid.

Ik volg Clifford Geertz' kijk op religie als een 'cultureel systeem' van symbolen en Stephan Feuchtwangs nadruk op de verbondenheid van systemen en verandering (Cf.Feuchtwang in Bloch,1975). Als cultureel systeem wordt religie gedeeld door een gemeenschap of groep en moet beschouwd worden in relatie met andere culturele en sociale systemen, die allemaal deel uitmaken van processen van wederzijdse beïnvloeding en verandering (Cf. Geertz in Banton,1966).

We kunnen nu nagaan welke aspecten van de behandelde historische en inhoudelijke ontwikkelingen van het boeddhisme in de bovenstaande definitie van religie passen.

Zeker is dat in de oudste vorm van het boeddhisme sprake is van een groot aantal buitengewoon rationeel filosofische uitgangspunten, zoals de *anatman* en *anitya* premissen en de vier edele waarheden die volgens een medisch diagnostisch-therapeutisch patroon zijn opgesteld: kwaal vaststellen, oorzaak zoeken, kijken of je die oorzaak kunt opheffen en tenslotte hoe je dat moet doen. Anderzijds geloven de boeddhistische man en vrouw in de straat, alsook het merendeel van de leden van de *sangha*, zeker en vast in de niet-empirische realiteiten van het wedergeboren worden, de wet van het *karma*, verlichting en *nirvana* en het transcendente, supra-normale bestaan van een of meer boeddha's. Ook deze minder rationele 'kwesties van geloof' maken immers deel uit van de vier edele waarheden. Voor de meeste boeddhisten is verlichting volmaakt onbegrijpelijk, laat staan bereikbaar. Wat echter wel voor iedereen in het leven van dag tot dag een grote rol speelt is het niet-verifieerbare denkbeeld dat men zich met iedere moreel of religieus verantwoorde handeling verdienste (*punya*) verwerft. Alle zo opgebouwde beetjes positief *karma* dragen bij tot een betere wedergeboorte. Goed doen is niet alleen beter voor de (mede)mens en de gemeenschap, maar het heeft een metafysische strekking.

Reeds in de oude *Pali*-teksten van het *theravada* boeddhisme wordt herhaald melding gemaakt van goden (*deva*), zoals die toen in Noord-India bekend waren. De Boeddha zou diverse ontmoetingen met hen hebben gehad, ook al krijgen ze uiteindelijk in zijn leer een betrekkelijk ondergeschikte positie. Goden worden net als andere levende wezens binnen de cirkel van geboorte en dood geplaatst, en het idee van een initieel scheppende godheid wordt genegeerd.¹⁹

Verder worden in alle stromingen van het boeddhisme tempels, kloosters en andere heilige plaatsen zoals stupa's bezocht, pelgrimages

gemaakt en afbeeldingen en relikwieën van de Boeddha vereerd met behulp van in ieder geval eenvoudig begroetingsritueel en een of meer van de vijf-zintuigenoffers²⁰. Met het laatste is de boeddha-figuur zelf onmiskenbaar vergoddelijkt en geworden tot een niet-empirische realiteit waarmee de mensen symbolische interactie gaande houden. In het *mahayana* boeddhisme figureren vervolgens meerdere boeddha's en *bodhisattva*'s als object van verering.

Tenslotte worden in het *tantrayana*, zoals we hier zagen in de Tibetaanse vorm van het boeddhisme, zovele 'echte' goden en demonen en heilige leermeesters aan toegevoegd, dat hier 's werelds meest uitgebreide levende pantheon is ontstaan en een uniek veelvoud van symbolen en rituelen om ermee te communiceren. Magisch manipulatief ritueel en bovennatuurlijke shamanistische communicatievormen zijn een niet-rationeel element dat vanaf het begin in het boeddhisme is geïncorporeerd, maar nergens zijn ze zo uitgebreid en karakteristiek als in het Tibetaans boeddhisme.

In al zijn ontwikkelingsfasen is het boeddhisme onlosmakelijk verbonden met het maatschappelijk leven. Het ethische aspect is inherent in de 'geboden' van de *panca shila* en het achtvoudige pad. Voorts is het een ethische norm voor iedere boeddhist om te geven aan de medemens zowel als aan de religie en daarmee de monniken en andere religieuze specialisten te onderhouden. De *sangha* draagt de boeddhistische waarden uit en vervult een voorbeeldfunctie voor de leken. De wetmatige retributie van het *karma*, waardoor men in een volgende incarnatie zal oogsten wat men in het huidige en alle voorafgaande levens heeft gezaaid, is daarbij de niet-empirische stok achter de deur. In het *mahayana* boeddhisme wordt er nog een schepje bovenop gedaan met het subtiële *karuna* begrip en het ideaal van de *bodhisattva*.

Het boeddhisme heeft zijn grootste verbreiding gekend door de hechte relatie tussen de *sangha* en de wereldlijke macht. De sociale rol en de machtspositie van de monniken als religieuze specialisten, en de plaats van de kloosterinstellingen in het politiek en economisch leven, zijn in alle tijden en in alle boeddhistische samenlevingen eenvoudig aanwijsbaar.

¹⁹ Cf: Trainor, 2002, p. 28-35 en p. 122-123

²⁰ Gezicht: Lichtjes, kaarsje, olie- of boterlampen; Geur: wierrook, bloemen; Smaak: water, vruchten, graan; Gehoor: muziek(instrumenten); Tastzin: zijden stoffen.

Het incorporeren van inheemse volksgeloofssystemen en het op zich nemen van bijbehorende functies als priester, shamaan of medicijnman is voor de *sangha* een manier om een grotere maatschappelijke rol te spelen en zich voor de lekenbevolking extra verdienstelijk te maken. Door als meer all-round religieuze specialisten op te treden verwerven de monniken zich ook letterlijk meer verdiensten en het versterkt hun machtspositie. In de historie van alle boeddhistische landen zijn perioden aan te wijzen waarin bepaalde kloosters niet alleen religieuze vestigingen waren maar ook sociale, economische en politieke machtscentra.

De rationele aspecten op filosofisch en psychologisch vlak, en het 'minder theïstische' karakter van de leer in de eerste ontwikkelingsfase, alsook in het Chan of zen boeddhisme, maken het boeddhisme naar verhouding een buitenbeentje als religie in de woordenboekbetekenis van godsdienst. Misschien zijn het deze rationele aspecten die het boeddhisme voor 'modern opgeleide' Westerse mensen zo aantrekkelijk maken. Tegelijkertijd zijn het vooral Westers intellectuele boeddhistische kringen waar verzet bestaat om het boeddhisme een religie te noemen. Om verschillende redenen richt men zich daar op een soort 'zuiver' boeddhisme, los van de maatschappelijke context waarin het zich in Azië heeft ontwikkeld.²¹ Men heeft het dan in feite alleen over de inderdaad betrekkelijk rationele filosofie²² en de formele basisleer van de Pali canon of de meest abstract filosofische Mahayana sutra's.²³ In het bovenstaande heb ik laten zien dat 'het boeddhisme' veel meer omvat dan de geschreven leer. Tegen de achtergrond van de belevingswereld en het ritueel handelen van veruit de meeste gelovigen en als cultureel en maatschappelijk verschijnsel, moeten we volgens onze 'wetenschappelijke' werkdefinitie het boeddhisme in zijn algemeenheid wel degelijk als religie beschouwen.

Literatuur:

- Baal, J.van, 1985: Symbols for Communication. An introduction to the anthropological study of religion (V.Gorcum, Assen)
- Banton, Michael (ed), 1966: Anthropological Approaches to the Study of Religion (Tavistock, London)
- Bechert, H. & R. Gombrich (eds.), 1984: The World of Buddhism (Thames & Hudson, London)
- Dürkheim, E. 1912: Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse (PUF 1960, Paris). (Short Engl. transl. in Lambek, 2002, p. 34-49)
- Ekvall, R.K., 1964: Religious Observances in Tibet, patterns and functions (Univ. of Chicago Press)
- Feuchtwang, Stephan: 'Investigating Religion', in: Bloch, M.(ed.), 1975: Marxist Analysis and Social Anthropology.(Malaby, London)
- Geertz, Clifford: 'Religion as a Cultural System', in: Banton, 1966, p.1-46 en: Lambek, 2002, p.61-82.
- Gombrich, Richard & Gananath Obeyesekere, 1988: Buddhism Transformed. Religious Change in Sri Lanka (Princeton University Press, Princeton)
- Keown, Damien, 2003: Dictionary of Buddhism (Oxford Univ. Press, New York)
- Lambek, Michael (ed.), 2002: A Reader in the Anthropology of Religion (Blackwell, Malden)
- Morris, Brian, 1987: Anthropological Studies of Religion. An introductory text (Cambridge Univ. Press)
- Prebish, Charles S. & Damien Keown, 2006: Introducing Buddhism (Routledge, New York)
- Rahula, Walpola, 1959: What the Buddha taught (Grove Press, New York)
- Robinson, Richard H. & Willard L. Johnson, 1997: The Buddhist Religion: a historical introduction (Wadsworth, Belmont), (In 2005, 5th ed. changed into: "The Buddhist Religions:")
- Samuel, Geoffrey, 1993: Civilized Shamans. Buddhism in Tibetan Societies (Smithsonian Inst., Washington DC)
- Schumann, H.W., 1982: Der Historische Buddha (Diederichs; Eng. vert. 1989 Arkana, Penguin)
- Smart, N. (ed.), 1999: Atlas of the World's Religions (Calmann&King; NL.ed.2000: Wereldatlas van Religies (Könemann, Keulen))
- Spiro, Melford E, 1970: Buddhism and Society. A great tradition and its Birmese vicissitudes. (Un. of California Press, Berkeley)

²¹ Cf. Prebish & Keown, p.196; of een "uitgekleed" soort "kernboeddhisme" (Cf. Velde, Paul van der, 2009, p.14, 20 en 23).

²² Bv. Frits Staal toont ons het rationalisme van de boeddhistische filosofie (1986, p229-247).

²³ Voorts ben ik verschillende zaken aan Melford Spiro verschuldigd, zoals de term 'interactie' in mijn definitie van religie. Zo laat ook Spiro al zien hoe zelfs voor het *theravada* boeddhisme het atheïsme discutabel is. Tenslotte wijst hij op de mijns inziens cruciale achterliggende fout, dat men de leer van een filosofische school verwart met het geloof en gedrag van een religieuze gemeenschap! (cf. Spiro in Banton, 1966, p.88-94)

- Spiro, M.E.: 'Religion: Problems of Definition and Explanation', in Banton 1966, p.85-125
- Tambiah, S.J, 1970: *Buddhism and the Spirit Cults in North-east Thailand* (Cambridge University Press,
- Trainor, Kevin, 2002: *Buddhism: The Illustrated Guide* (Duncan Baird, London; NL. transl. 2002: Boeddhisme. Het Geïllustreerde Standaardwerk (Spectrum, Utrecht)
- Velde, Paul van der, 2009: *Duizend spaken over tienduizend zonnepaden. De Boeddha en de vele boeddhistische levensverhalen* (Inaugurale rede, Radboud Universiteit, Nijmegen)